

Czerniawski, Jan

Historia Żyrardowa, przewodnik po literaturze przedmiotu

Rocznik Żyrardowski 1, 297-304

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Historia Żyrardowa, przewodnik po literaturze przedmiotu

Celem niniejszego opracowania jest prezentacja najważniejszych publikacji dotyczących dziejów Żyrardowa. „Miasto jednej fabryki” od dziesięcioleci przyciąga uwagę badaczy profesjonalnych: historyków, urbanistów, socjologów i etnografów. Jeśli do ich prac dodamy prace badaczy amatorów oraz literaturę wspomnieniową – powstanie całkiem pokaźna biblioteka¹. Sądzę, że warto, aby studenci Wyższej Szkoły Rozwoju Lokalnego otrzymali kilka wskazówek pomocnych w korzystaniu z tej biblioteki. Mogą być one również przydatne dla innych osób zainteresowanych historią Żyrardowa.

Systematyczne badania nad przeszłością miast rozpoczęły się w końcu lat 50. naszego stulecia. Zgodnie z duchem tamtej epoki koncentrowały się one na różnych aspektach dziejów ruchu robotniczego. Ich wyniki przedstawiono w dosyć licznych publikacjach². Następnie przyszła kolej na badania nad żyrardowskim przemysłem³. Zajęto się również rozwojem urbanistyczno architektonicznym miasta nad Pisią⁴. Podsumowaniem tego etapu prac badawczych stała się próba monograficznego ujęcia dziejów Żyrardowa⁵. Zaciążyła jednak nad nią jednostronność dotychczasowych poszukiwań. Nie trafiły do niej wyniki podjętych jeszcze w latach 70 badań nad kulturą robotniczą; publikowano je oddzielnie⁶. W latach 80 dokonano

¹ Por. A. Stawarz, *Materiały do bibliografii Żyrardowa (Dzieje miasta 1829–1945)*, Żyrardów 1981 (199 pozycji); Żyrardów w: *Materiały do bibliografii zachodniego Mazowsza*, pr. zbior., Skierniewice 1996, s. 40–44 (101 pozycji).

² Por. *Z walk robotników Żyrardowa 1883-1919*, pod red. J. Kazimierskiego, B. Syzdka, K. Zwolińskiego, Żyrardów 1960 (dalej: *Z walk robotników*); *Rewolucja 1905–1907 na Mazowszu i Podlasiu*, pr. zbior., Warszawa 1968 (dalej: *Rewolucja*) – artykuły J. Kazimierskiego, Ż. Kormanowej i K. Zwolińskiego; *Odgłosy Rewolucji Październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, pr. zbior., Warszawa 1970 (dalej: *Odgłosy*) – artykuły B. Dymka i K. Zwolińskiego; *Warszawa – Lewa Podmiejska 1942–1945*, pr. zbior., Warszawa 1971 – teksty K. Marczewskiej i M. Rajnera; *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878–1948*, pr. zbior. pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1981 (dalej: *Klasa robotnicza*) – artykuły J. Fijałka, L. Hassa, S. Kalabińskiego, A. Stawarza, F. Tycha, A. Żarnowskiej.

³ Jakkolwiek badania były prowadzone od końca lat 60., publikacje pojawiły się stosunkowo późno: najważniejsze pozycje to: K. Zwoliński, *Zakłady żyrardowskie w latach 1885–1915*, Warszawa 1979 (dalej: K. Zwoliński, *Zakłady*); J. Kazimierski, *Dzieje zakładów żyrardowskich i ich załogi w latach 1829-1885*, Ciechanów 1984 (dalej: J. Kazimierski, *Dzieje*).

⁴ Por. J. Kubiak, T. Szyburska, *Koncepcja urbanistyczna Żyrardowa*, „Biuletyn Historii Sztuki” R. 40, 1978, nr 3, s. 341–350; A. Gryciuk, *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829–1916*, „Rocznik Mazowiecki” 1979, t. 7, s. 127–166 (dalej: A. Gryciuk, *Rozwój*).

⁵ Por. *Żyrardów 1829–1945*, pr. zbior. pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980 (dalej: *Żyrardów*; warto zwrócić uwagę na monografię pobliskich Wiskitek: *Wiskitki*, pr. zbior. pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1977 (dalej: *Wiskitki*).

⁶ Por. *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa (Materiały do etnografii miasta)*, pr. zbior. pod red. A. Woźniaka, Warszawa 1982 (dalej: *Tradycyjna kultura*); *Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce*, pod red. A. Żarnowskiej, Warszawa 1986 (dalej: *Wokół tradycji*) – teksty A. Kuczyńskiej-Skrzypek, A. Woźniaka i A. Stawarza; Referaty z konferencji naukowej „Kultura miasta przemysłowego, XIX–XX wiek”, Żyrardów 30 IV 1987, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1989, t. 29 (dalej: *Referaty* – artykuły A. Gryciuk-Strżencovej, M. Idźkowskiej, A. Stawarza, A. Woźniaka, T. Żuchlewskiej).

ważnych ustaleń dotyczących struktury i funkcjonowania XIX-wiecznej społeczności Żyrardowa⁷. W tej samej dekadzie opracowano również monografie żyrardowskiej straży pożarnej⁸ i rzemiosła⁹. Badania etnograficzne i socjologiczne kontynuowano jeszcze w latach 90¹⁰. Własnego opracowania doczekały się zakłady spirytusowe¹¹.

Warto zwrócić uwagę na niezwykle cenną inicjatywę popularyzatorską z lat 80: kolejne tomiki z serii „Biblioteczka Wiedzy o Żyrardowie”¹² nie tylko upowszechniały wiedzę o przeszłości miasta, ale przynosiły również nowe, ważne ustalenia. Nie można zapomnieć o innych, istotnych opracowaniach, które nie doczekały się publikacji i ciągle pozostają w maszynopisach¹³. Z całą pewnością warto też wertować stare roczniki „Życia Żyrardowa”¹⁴. Niniejszy przegląd literatury historycznej uwzględniła kolejne okresy w dziejach miasta.

Zanim powstał Żyrardów... (od czasów najdawniejszych do 1829 r.)

Dzięki Ewie Kowalczewskiej znamy wyniki prac wykopaliskowych w wiskickim regionie osadniczym¹⁵ – najstarsze znaleziska pochodzą z epoki brązu, zaś początki osady w Wiskitkach datowane są na przełom XII i XIII wieku. Pasjonującą historię przedrozbiorowych Wiskitek omawia Władysław Pałucki¹⁶. Temu autorowi

⁷ Por. A. Stawarz, *Żyrardów, Narodziny społeczności (1830–1870)*, Warszawa-Żyrardów 1985 (dalej: A. Stawarz, *Żyrardów. Narodziny*).

⁸ K. Zwoliński, *Z dziejów straży pożarnej w Żyrardowie (1884–1984)*, Żyrardów 1984.

⁹ *Z dziejów rzemiosła żyrardowskiego*, oprac. zespół, Żyrardów 1988 (dalej: *Rzemiosło*).

¹⁰ Najważniejsze ustalenia tych badań opublikowano w serii: „*Materiały do etnografii miasta*”, red. A. Stawarz, Żyrardów, cz. 1–6, 1992–1999 (dalej: „*Materiały*”).

¹¹ Z. Raszewski, K. Zwoliński, *Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Spirytusowego Przedsiębiorstwo Państwowe „Polmos”: 1910–1995*, Żyrardów 1995.

¹² Por. A. Góralski, *Cudzoziemcy w Żyrardowie na przełomie XIX i XX wieku*, Żyrardów 1980 (dalej: A. Góralski, *Cudzoziemcy*); A. Stawarz, *Rodowody mieszkańców Żyrardowa (na podstawie akt stanu cywilnego)*, Żyrardów 1980 (dalej: A. Stawarz, *Rodowody*); M. Adamowicz, *Ubiór mieszkańców Żyrardowa na przełomie XIX i XX wieku (Materiały do badań etnograficznych)*, Żyrardów 1981 (dalej: M. Adamowicz, *Ubiór*); A. Stawarz, *Narodziny robotniczego obyczaju w Żyrardowie (na podstawie akt stanu cywilnego)*, Żyrardów 1981 (dalej: A. Stawarz, *Narodziny*); A. Woźniak, *Zwyczaje doroczne i rodzinne w Żyrardowie (od przełomu XIX/XX w. do II wojny światowej)*, Żyrardów 1981 (dalej: A. Woźniak, *Zwyczaje*); A. Góralski, *Urzednicy i kadra techniczna zakładów żyrardowskich w latach 1885–1914*, Żyrardów 1982 (dalej: A. Góralski, *Urzednicy*); J. Kubiak, *Wartości urbanistyczno architektoniczne dawnej osady fabrycznej w Żyrardowie*, Żyrardów 1982 (dalej: J. Kubiak, *Wartości*); B. Jagiełło, *Poszli nasi w bój bez broni... (Z dziejów walk powstańczych 1863 r.)*, Żyrardów 1983 (dalej: B. Jagiełło, *Poszli*); A. Stawarz, *Życie codzienne w dawnym Żyrardowie 1830–1880*, Żyrardów 1983 (dalej: A. Stawarz, *Życie*); A. Woźniak, *Dittrichowie a kultura robotnicza Żyrardowa*, Żyrardów 1983 (dalej: A. Woźniak, *Dittrichowie*); A. Woźniak, *W sobotę po wypłacie...*, Żyrardów 1986 (dalej: A. Woźniak, *W sobotę*).

¹³ Szczególnie wartościowe wydają się prace: B. Jarota, *Rys. historyczny amatorskiego ruchu artystycznego w Żyrardowie*, Żyrardów 1977; M. Twardowski, *Żyrardowskie zabytki*, Żyrardów 1980; A. Góralski, *Słownik żyrardowskich społeczników*, Żyrardów lata 90. (?)

¹⁴ W grę wchodzi przede wszystkim publikacje Macieja Twardowskiego, który był niestrudzonym popularyzatorem lokalnej historii, np.: cykl „*Od Rudy Guzowskiej do Żyrardowa*” (numery z lat 1964–1968); cykl „*Tajemnice starego Żyrardowa*” (numery z lat 1969–1973).

¹⁵ *Wiskicki region osadniczy w badaniach archeologicznych*, w: *Wiskitki*, s. 7–12.

¹⁶ *Dzieje Wiskitek do schyłku XVIII wieku*, w: *Wiskitki*, s. 13–64.

zawdzięczamy interesujący zarys dziejów terenów, na których powstanie później Żyrardów¹⁷; jeszcze w XVII wieku stanowiły one część puszczy; intensyfikacja osadnictwa wiejskiego nastąpiła w kolejnym stuleciu; fakt przynależności tych ziem do dóbr królewskich oznaczał całkiem niezłą sytuację chłopów. Podstawy dla późniejszego rozwoju przemysłu tworzone od dawna; świadczy o tym istnienie ośrodka produkcji żelaza (Ruda Guzowska) i młyna (Szyszka).

Ood Girarda do Dittricha (1829–1885)

Osada fabryczna, a potem miasto Żyrardów swoje istnienie zawdzięczają utworzeniu i rozwojowi zakładów Iniańskich. Co najmniej do wybuchu drugiej wojny światowej zakłady dominowały nad miastem. Nic dziwnego, że stan ten odwierciedlają również badania historyczne. Problemem żyrardowskiego przemysłu zajął się Józef Kazimierski.¹⁸ Autor przedstawia okoliczności założenia fabryki i jej losy pod rządami kolejnych właścicieli (Karol Scholtz i spółka, Bank Polski, Karol Dittrich i Karol Hiele); stara się także pokazać warunki życia załogi. Kazimierski zajmuje się również początkami ruchu robotniczego i słynnym strajkiem z 1883 roku¹⁹. Był to w końcu pierwszy strajk powszechny na ziemiach polskich.

Rozwój przestrzenny osady fabrycznej omawia Alina Gryciuk²⁰ – w roku 1870 obszar osady był pięć razy większy niż w 1835!

Niezwykle cennym uzupełnieniem wspomnianych publikacji są prace Andrzeja Stawarza dotyczące społeczności żyrardowskiej. Naświetla on początki tej społeczności: jej rodowód²¹, skład społeczny, wyznaniowy i etniczny²². Ukazuje materialne ramy jej codziennego życia²³. Rozwój demograficzny, procesy ruchliwości i integracji społecznej – to kolejne ważne tematy poruszane przez Stawarza²⁴. Bardzo ciekawe są rozważania o małżeństwie i rodzinie²⁵. Badacz ten zajął się również robotniczym obyczajem²⁶. Píše także o żyrardowskim rzemiośle²⁷. Jego prace są wręcz wzorcowym przykładem wnikliwej analizy źródeł historycznych i ich wszechstronnego wykorzystania.

¹⁷ *Środowisko geograficzno historyczne (do czasu założenia Żyrardowa)*, w: Żyrardów s. 37–51; Zakłady Żyrardowskie w okresie przewrotu technicznego (1857–1882), ibidem, s. 53–71; por. J. Kazimierski, *Dzieje*.

¹⁸ *Założyciele i działalność fabryki wyrobów Iniańskich (1829–1857)*, w: Żyrardów s. 37–51; *Zakłady żyrardowskie w okresie przewrotu technicznego (1857–1882)*, ibidem, s. 53–71; por. J. Kazimierski, *Dzieje*.

¹⁹ *Pierwszy powszechny strajk w Żyrardowie (23–28 IV 1883 r.)*, w: Żyrardów, s. 145–158.

²⁰ *Kształtowanie się osady fabrycznej*, w: Żyrardów, s. 103–124; por. A. Gryciuk, *Rozwój*.

²¹ *Rodowody*, s. 3–7.

²² *Ibidem*, s. 4–7, 10–14.

²³ A. Stawarz, *Życie*.

²⁴ A. Stawarz, *Żyrardów. Narodziny*, s. 59–85, 119–148.

²⁵ *Ibidem*, s. 87–117.

²⁶ A. Stawarz, *Narodziny*.

²⁷ *Początki rzemiosła w Żyrardowie (1830–1870)*, w: *Rzemiosło*, s. 21–29.

Dostawcy jeco cesarskiej mości (1885–1914)

Niewątpliwie okres największej świetności przemysłu Żyrardowa zamknął się między utworzeniem Towarzystwa Akcyjnego Zakładów Żyrardowskich a wybuchem pierwszej wojny światowej. Dzieje zakładów w tym okresie przedstawia Krzysztof Zwoliński²⁸. Autor koncentruje się na procesach centralizacji produkcji i kapitału, omawia politykę finansową Towarzystwa i jej efekty, ukazuje warunki pracy i życia załogi.

Na uwagę zasługują publikacje Jana Fijałka i Andrzeja Olszewskiego, którzy podjęli problem przepisów fabrycznych i ochrony zdrowia²⁹. Interesująca jest też odwołująca się do metod badań socjologicznych analiza żyrdowskiej klasy robotniczej pióra Anny Żarnowskiej³⁰. Zdaniem tej badaczki Żyrardów był dość nietypowym miastem robotniczym: charakteryzowała go większa niż w innych ośrodkach „zasiedloność” robotników i znacznie silniejsze uzależnienie od fabryki. Problemem narodzin i form działania ruchu robotniczego zajęli się Krzysztof Zwoliński i Stanisław Kalabiński³¹. Wydarzenia rewolucji 1905 roku przyciągnęły uwagę aż kilku autorów³². Alinie Gryciuk zawdzięczamy kolejne uwagi dotyczące rozwoju przestrzennego Żyrardowa³³; mamy tu do czynienia z jeszcze większą niż przedtem dynamikę: w roku 1885 zajmuje on przestrzeń jedenaście razy większą niż w 1835 r. Osiedle rozwija się też „do wewnątrz: obok strefy przemysłowej i osady robotniczej rośnie dzielnica rezydencji należących do fabrycznej elity. Powstaje szereg budynków użyteczności publicznej (ochronka, resursa, szpital, przytułek, szkoły i kościoły), zwraca uwagę sieć usług o bardzo bogatym asortymencie; rozpoczynają się starania o przekształcenie osady w miasto. To nowe oblicze Żyrardowa jest w znacznej mierze efektem paternalistycznej polityki obu Dittrichów: pisze o tym Andrzej Woźniak, który uważa, iż ta polityka była świadomą realizacją pewnej, obliczonej na rozładowywanie napięć koncepcji społecznej³⁴.

Bardzo ciekawe są ustalenia Andrzeja Góralskiego odnośnie do kadry administracyjno-technicznej zakładów³⁵ oraz cudzoziemców w żyrdowskiej

²⁸ *Towarzystwo Akcyjne Zakładów żyrdowskich „Hiele i Dittrich”*, w: *Żyrardów*, s. 73–101; por. K. Zwoliński, *Zakłady*.

²⁹ J. Fijałek, *Założenia i realizacja podstawowych przepisów o warunkach i ochronie pracy włóknarzy żyrdowskich u schyłku XIX wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 1987, t. 9, s. 129–142; A. Olszewski, *Przepisy porządkowe fabryki Hiellego i Dittricha w Żyrardowie z 1873 i 1885 roku (zagadnienie ochrony zdrowia)*, „Archiwum Historii Medycyny” t. 40, 1977, s. 1, s. 81–87; tegoż, *Rozwój opieki zdrowotnej w osadzie fabrycznej Żyrardów do 1915 roku*, „Problemy lekarskie” t. 14, 1975, s. 2–3, s. 399–417.

³⁰ *Klasa robotnicza Żyrardowa*, w: *Żyrardów*, s. 125–144.

³¹ K. Zwoliński, *Organizacje robotnicze i walki strajkowe w latach 1883–1904 w: Żyrardów*, s. 159–176; S. Kalabiński, *Miejsce i rola Zakładów żyrdowskich w ruchu masowym klasy robotniczej w Królestwie Polskim w latach 1870–1914*, w: *Klasa robotnicza*, s. 41–64.

³² J. Kazimierski, *Żyrardów w rewolucji 1905–1907 roku*, w: *Żyrardów*, s. 177–195; S. Kalabiński, op. cit.; K. Zwoliński, *Żyrardów w rewolucji 1905–1907*, Łódź 1985.

³³ A. Gryciuk, *Kształtowanie się osady fabrycznej*, w: *Żyrardów*, s. 103–124; por. A. Gryciuk, *Rozwój*.

³⁴ A. Woźniak, *Dittrichowie*.

³⁵ A. Góralski, *Urzednicy*.

społeczności przełomu wieków³⁶. Ten sam autor omawia sytuację – rzemiosła w tym okresie³⁷.

Niezwykła jest różnorodność badań nad kulturą robotniczą tego czasu. Możemy przeczytać zarówno o domach robotniczych³⁸, jak i o ich urządzeniu³⁹, o stroju⁴⁰, modzie⁴¹, życiu rodzinnym⁴², zwyczajach rodzinnych i dorocznym⁴³, wzorach zachowań⁴⁴ i formach spędzania wolnego czasu⁴⁵, religijności⁴⁶, a nawet o fenomenie ruchu śpiewaczego⁴⁷.

Prawdziwą kopalnię informacji o ówczesnym Żyrardowie jest powieść-pamiętnik Pawła Hulki-Laskowskiego⁴⁸.

Pierwsza wojna światowa (1914–1918)

W roku 1914 zakłady żyrardowskie były największą fabryką wyrobów Inianych w Europie; zatrudniały 8647 robotników. Wojna przyniosła kres tej świetności. Losami Żyrardowa w latach 1914–1918 zajął się Krzysztof Zwoliński⁴⁹: w lipcu 1915 roku wycofujące się oddziały rosyjskie zniszczyły fabrykę; okupacja niemiecka przyniosła dalsze pogorszenie sytuacji. Jednym z niewielu pozytywów było wydzielenie miasta Żyrardów i przyznanie mu praw miejskich (1916). Hulka-Laskowski nazywa Rosjan (dość przewrotnie) „swoimi”, a obraz okupacji niemieckiej kreśli zdecydowanie czarną kreskę (częste akty terroru, donosicielstwo rozpowszechnione wśród żyrardowskich Niemców, wywózki na przymusowe roboty)⁵⁰.

³⁶ A. Góralski, *Cudzoziemcy*.

³⁷ Z *dziejów rzemiosła żyrardowskiego w latach 1870–1914*, w: *Rzemiosło*, s. 30–42.

³⁸ A. Gryciuk-Striżencova, *Budownictwo domów robotniczych w Żyrardowie w II połowie XIX wieku i początkach XX wieku*, w: *Referaty*, s. 67–78.

³⁹ A. Kuczyńska-Skrzypek, *Urządzenie mieszkań rodzin robotniczych Żyrardowa w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Polska Sztuka Ludowa” R. 32, 1978, nr 1, s. 43–50.

⁴⁰ M. Adamowicz, *Ubiór*.

⁴¹ A. Woźniak *Niedziela ubogiej damy, czyli o modzie wśród żyrardowskich robotników na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Materiały*, cz. 1, Żyrardów 1992, s. 12–27.

⁴² A. Kuczyńska-Skrzypek, *Z badań nad rodziną robotników Żyrardowa początków XX wieku*, w: *Tradycyjna kultura*, s. 46–69.

⁴³ A. Woźniak, *Zwyczaje*.

⁴⁴ A. Stawarz, *Wzory zachowań w społeczności robotniczej ośrodka włókienniczego na przełomie XIX i XX wieku (przykład Żyrardowa)*, w: *Materiały*, cz. 1, Żyrardów 1992, s. 5–11.

⁴⁵ W. Woźniak, *W sobotę*.

⁴⁶ E. Hulka-Laskowska, *Religijność, wierzenia i tradycyjna wiedza robotników Żyrardowa drugiej połowy XIX wieku we wspomnieniach Pawła Hulki-Laskowskiego*, w: *Tradycyjna kultura*, s. 107–110.

⁴⁷ A. Góralski, *Żyrardowski ruch śpiewaczy w latach 1861–1918*, w: *Materiały*, cz. 1, Żyrardów 1992, s. 28–36.

⁴⁸ *Mój Żyrardów. Z dziejów polskiego miasta i życia pisarza*, Warszawa 1934, s. 7–141, 158–175.

⁴⁹ *W przededniu i w okresie wojny światowej (1914–1918)*, w: *Żyrardów*, s. 197–210.

⁵⁰ *Mój Żyrardów*, s. 176–211.

Okres międzywojenny (1918–1939)

Dla tego okresu mamy co najmniej kilka cennych opracowań – mimo wszystko znamy go tylko częściowo. Sytuację zakładów na tle sytuacji w całym przemyśle włókienniczym ziem polskich (lata 1870–1939) przedstawia Wiesław Puś⁵¹: pogorszyła się ona znacznie po wojnie, zwłaszcza po roku 1923 (przejęcie zakładów przez konsorcjum francuskie). Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski w pasjonującej książce naświetlają tzw. „sprawę żyrardowską”, ukazując mechanizmy działania obcego kapitału w międzywojennej Polsce (nieuczciwa konkurencja)⁵². Międzynarodowe tło „sprawy żyrardowskiej” omawia Waldemar Michowicz⁵³: z tego szkicu wyłania się obraz Polski zależnej od Francji zarówno gospodarczo, jak i politycznie. Ze wspomnień Hulki-Laskowskiego można wywnioskować, że rządy głównego udziałowca konsorcjum CIC Marcela Boussaca i dyrektora naczelnego Gastona Koehlera to staczanie się fabryki i miasta po równi pochyłej; na tym tle umieszcza Hulka sprawą zabicia Koehlera przez Juliana Błachowskiego⁵⁴. Zupełnie inaczej przedstawia to zabójstwo w swym reportażu sądowym Irena Krzywicka⁵⁵. W sprawie Błachowskiego swoiste „śledztwo” przeprowadził wiele lat później Romuald Karaś⁵⁶; jego dobrze udokumentowana książka może nam pomóc ustosunkować się do toczony wcześniej dyskusji. Szkic Aliny Gryciuk uświadamia nam, jak mało wiemy o ówczesnym Żyrardowie⁵⁷. Dwa nieco lepiej zbadane epizody (losy żyrardowskiej Rady Delegatów Robotniczych⁵⁸ i wybory do Rady Miejskiej w 1924 r.⁵⁹) pozostają w kręgu problematyki ruchu robotniczego – jest ona znana nieco bliżej, chociażby dzięki badaniom Benona Dymka⁶⁰.

Wiemy co nieco również o ówczesnej społeczności żyrardowskiej. Andrzej Woźniak np. zbadał problem życia codziennego w latach wielkiego kryzysu⁶¹. Dysponujemy też ustaleniami dotyczącymi życia rodzinnego⁶², czytelnictwa⁶³,

⁵¹ *Zakłady żyrardowskie w strukturze przestrzennej przemysłu włókienniczego Polski (1870–1939)*, w: *Żyrardów*, s. 225–240.

⁵² *Sprawa żyrardowska. Przyczynki do dziejów kapitałów obcych w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1983.

⁵³ *Międzynarodowe tło tzw. afery żyrardowskiej 1934 r.*, w: *Żyrardów*, s. 241–256.

⁵⁴ *Mój Żyrardów*, s. 244–373; por. A. Gryciuk-Striżencova, *Paweł Hulka-Laskowski w obronie robotników Żyrardowa (1926–1934)*, w: *Paweł Hulka-Laskowski (1881–1946). Szkice do portretu*, red. R. Leszczyński, Żyrardów 1995, s. 65–73.

⁵⁵ *Proces Błachowskiego*, w: I. Krzywicka, *Sąd idzie*, Warszawa 1998, s. 28–46.

⁵⁶ *Ostatni odruch*, Warszawa 1986.

⁵⁷ *Miasto Żyrardów w okresie międzywojennym*, w: *Żyrardów*, s. 211–233.

⁵⁸ L. Smosarski, K. Zwoliński, *Żyrardowska Rada Delegatów Robotniczych*, w: *Z walk robotników*, s. 47–77.

⁵⁹ K. Zwoliński, *Wybory do Rady Miejskiej w Żyrardowie w 1924 r.* „Rocznik Mazowiecki” t. 4, 1972, s. 275–292.

⁶⁰ *Ruch robotniczy w Żyrardowie w latach 1918–1939*, w: *Żyrardów*, s. 257–291.

⁶¹ *Społeczność miasta przemysłowego w czasach wielkiego kryzysu. Żyrardowska codzienność lat 1926–1939*, w: *Materiały*, cz. 5, Żyrardów 1997, s. 17–42.

⁶² E. Pasek-Paszkowska, *Z badań nad życiem rodzinnym mieszkańców Żyrardowa w okresie międzywojennym*, w: *Materiały*, cz. 5, Żyrardów 1997, s. 43–56.

⁶³ T. Zuchlewska, *Tradycje czytelnictwa w środowisku robotników Żyrardowa (do 1939 roku)*, w: *Referaty*, s. 109–116.

postrzegania odmienności etnicznych⁶⁴. Kilka lat temu podjęto bardzo interesującą próbę rekonstrukcji obyczajów i folkloru żydowskiego tamtego okresu⁶⁵.

Tradycyjnie niezłe zbadany jest stan rzemiosła⁶⁶. Niestety nie można tego samego powiedzieć o problematyce kulturalnej⁶⁷. Artykuł Marii Stankiewicz-Rusieckiej dotyczy w zasadzie tylko szkół⁶⁸. Jako uzupełnienie obrazu miejskiej kultury potraktować można wspomnienia Edmunda Heidricha⁶⁹.

Druga wojna światowa (1939–1945)

Lata te przedstawia w swoim szkicu Władysław Ważniewski⁷⁰. Więcej wiadomo o martyrologii żyrdowian i o walkach zbrojnych (zwłaszcza GL-AL) niż o realiach życia codziennego. Dla tej ostatniej kwestii nieocenionym źródłem pozostają fragmenty „Księżyc nad Cieszynem” Pawła Hulki-Laskowskiego⁷¹. Wspomnienia Joanny Froehlich przybliżają nam tematykę jawnego i tajnego nauczania w latach okupacji⁷². Warto też sięgnąć do tekstów publikowanych w „Życiu Żyrardowa” przez znawcę „wojennej” historii Żyrardowa Macieja Twardowskiego – zwłaszcza do cyklu „Żyrardowski wrzesień”⁷³ oraz „Oni nie zgięli karku”⁷⁴.

PRL (1945–1989)

Okres ten ciągle czeka na swoich badaczy. Jak na razie badano początki władzy ludowej⁷⁵ i stan rzemiosła⁷⁶. Andrzej Stawarz przedstawił zaś Żyrardów jako regionalny ośrodek kultury i nauki⁷⁷.

⁶⁴ A. Stawarz, *Polscy robotnicy wobec obcych w mieście. O postrzeganiu odmienności etniczno-kulturowych społeczności Żyrardowa w latach 1918–1939*, w: *Materiały*, cz. 6, Żyrardów 1999, s. 55–72.

⁶⁵ J. Dołęga Szczepański, *Miasteczko w kolorze niebieskim*, Żyrardów 1990; por. wspomnienia E. Hulki-Laskowskiej, *Żyrardówscy żydzi w mojej pamięci*, Żyrardów 1985.

⁶⁶ A. Gryciuk, *Rzemiosło żyrdowskie w latach 1918–1945*, w: *Rzemiosło*, s. 43–56.

⁶⁷ Por. uwagi Andrzeja Stawarza, w: *Tradycyjna kultura*, s. 20.

⁶⁸ *Życie społeczne-oświata-kultura*, w: *Żyrardów*, s. 293–308.

⁶⁹ *Wspomnienia sentymentalne*, oprac. A. Stawarz, Żyrardów 1986.

⁷⁰ *Walka z okupantem hitlerowskim (1939–1945)*, w: *Żyrardów*, s. 309–335.

⁷¹ *Żyrardów. Spojrzenie wstecz (Notatki kalendarzowe)*, w: P. Hulka-Laskowski, *Księżyc nad Cieszynem (Wspomnienia z lat niewoli i dni wyzwolenia)*, Żyrardów 1988, s. 13–42.

⁷² *Z minionych dni Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Żyrardowie*, Żyrardów 1988.

⁷³ „Życie Żyrardowa” numery z 1975 roku.

⁷⁴ „Życie Żyrardowa” numery z 1958 roku.

⁷⁵ *Narodziny władzy ludowej w Żyrardowie. Wybór dokumentów*, oprac. A. Góralski, Żyrardów 1987; por. K. Zwoliński, *Pierwsze lata władzy ludowej w Żyrardowie*, „Rocznik Mazowiecki” t. 6, 1976, s. 61–90.

⁷⁶ A. Gryciuk, *Rzemiosło żyrdowskie w Polsce Ludowej (wybrane zagadnienia)*, w: *Rzemiosło*, s. 57–88.

⁷⁷ *Żyrardów jako regionalny ośrodek kultury i nauki w latach 1945–1985*, „Rocznik łódzki” t. 38, 1988, s. 291–302

Kończąc ten przegląd chciałbym zwrócić uwagę na szczytkowy obraz dziejów Żyrardowa w latach pierwszej wojny światowej i po 1939 roku. Warto byłoby przyrzeć się tym okrośm bliżej: warto gromadzić źródła historyczne; warto sformułować program badań – jest to już jednakże kwestia wykraczająca poza ramy niniejszego opracowania.